

*Özbekistan Cumhuriyetinin
Türk Keneşi'ne Üyeliğine İthafen*

DİL VE EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI

I

CENGİZ AYTMATOV
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMA ve UYGULAMA
MERKEZİ

T. C.
Karabük Üniversitesi
Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi

Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi
Ali Şir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi

Mukimi Adlı Kokand Devlet Pedagoji Enstitüsü

*Özbekistan Cumhuriyetinin Türk Keneşi'ne
Üyeliğine İthafen*

DİL VE EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI I

Karabük Üniversitesi yayınları: ...

Karabük – 2020

Kitabın tüm hakları Karabük Üniversitesine aittir.

Karabük Üniversitesi Yayınları-...

Yayına hazırlayan:

Prof. Dr. Nadirhan HASAN

Editör:

Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV

Tashih:

Naima ALIKULOVA

BİLİM KURULU

Prof.Dr. Nasimhan Rahmanov (Özbekistan)	Doç.Dr. Cildiz İsmailova (Türkiye)
Prof.Dr. Kasımcı Sadıkov (Özbekistan)	Doç.Dr. Ziba Kabilova (Özbekistan)
Prof.Dr. Nadirhan Hasan (Türkiye)	Doç.Dr. Sirderyahan Utanova (Özbekistan)
Prof.Dr. Cebbar Eşankulov (Özbekistan)	Dr.Öğr. Üyesi Mustafa Kundakçı (Türkiye)
Prof.Dr. Selami Fedakar (Türkiye)	Dr.Öğr. Üyesi İsmail Taş (Türkiye)
Prof.Dr. Kudratulla Omonov (Özbekistan)	Dr.Öğr. Üyesi Saidbek Boltabayev (Türkiye)
Doç.Dr. Enver Kapağan (Türkiye)	Dr. Rihsitilla Alimuhamedov (Özbekistan)
Doç.Dr. Atabek Rustambekoğlu (Özbekistan)	Dr. Hülya Uzuntaş (Türkiye)

ISBN:

Her hakkı mahfuzdur. Bu makaleler kitabında yayımlanan makaleler ve yazılardaki görüş ve düşünceler müelliflerinin görüşleridir. Kitapta yer alan yazıların dil, üslup ve bilimsel mesuliyeti yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	<i>Karabük Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Refik POLAT</i>	XIII
TAKDİM	<i>Özbekistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Alisher A'ZAMXO 'JAYEV</i>	XIV
MAKALELER		
Iqboloy ADIZOVA	ÖZBEK KLASİK KADIN ŞAİRİ CİHAN ATIN ÜVEYSİ.....	2
Shoira AHMEDOVA	ÖZBEK VE DÜNYA EDEBİYATINDA PORTRE YAZMANIN GELİŞMESİ.....	14
Nadirhan HASAN	HOCA YUSUF HEMEDANÎ.....	29
Naima ALIKULOVA	MECZUP NEMENGANÎ'NİN SANATSAL YETENEĞİ..	42
Abdimurad ARSLANOV	EL YAZMASI KAYNAKLARINA GÖRE EMİR TİMUR KİŞİLİĞİNİN İNSANLAR DÜŞÜNCESİNDEKİ DEĞERİ.....	49
Dilorom BABAHANOVA	BEDİİ VE DİĞER SÖYLEV ÜSLUPLARI ÜZERİNE.....	54
Laylo RAUPOVA, Nafosat ZARİPBOYEVA	ÖZBEK HALK ATASÖZLERİNİN SOSYAL PRAGMATİK AÇIDAN İNCELEMESİ.....	63
Mastura NURMATOVA	İZZET KAMHAVİ'NİN HİKAYELERİNDE KÖY HAYATININ İZLERİ.....	71
Gulbahor BEGMURATOVA	Ş. SEYİTOV ESERLERİNDE SENTEZLENEN FOLKLORİZMLER.....	78
Sirdaryohon UTANOVA	KÖHNE TÜRKÇENİN MARİFET KAYNAĞI.....	86
Zulhumor HOLMANOVA	KUTADGU BİLİG VE BABURNAME ESERLERİNDE ORTAK KELİMELER.....	92
Sabohat BOZOROVA, Ibodat BOZOROVA	BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ ÖZBEK HİKAYELERİNDE MİLLİ İSTİKLAL MÜCADELELERİNİN YANSIMASI..	101
Shohsanam DAVRONOVA	TARİHİ ROMANDA MUTASAVVIF BİLGİN SİMASI..	108
Zilale BALTAYEVA	SEYF-İ SARAYÎ'NİN GÜLİSTAN TERCÜMESİNİN BEDİİ YÖNLERİ ÜZERİNE.....	117
Yulduz ESHMATOVA	YAZARIN MAHARETİ VE PEYZAJ TASVİRİ.....	121

ÖZBEK VE DÜNYA EDEBİYATINDA PORTRÉ YAZMANIN GELİŞMESİ

ЎЗБЕК ВА ЖАҲОН АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ПОРТРЕТНАВИСЛИК ТАРАҚҚИЁТИ

Prof. Dr. Shoira AHMEDOVA*

***Özet:** Sanatçının hayat yolu, tabiatı, gençliği, ilgi alanları ve arzularının araştırılması onun eserlerindeki maharet gizleri ve bedii estetik ilkeleri göstermek için anahtar görevini görür. Bunu dikkate alarak çalışmada Özbek ve dünya yazınbilimi, özellikle Fransız edebiyatında kaleme alınan edebi portreler karşılaştırmalı tipoloji yönünden incelenmesi yapılmıştır.*

***Anahtar kelimeler:** edebi portre, portre yazımı, tarihi biyografik yöntem, bedii karakter, yaratıcılık, portre yapısı.*

***Аннотация:** Санъаткорнинг ҳаёт йўли, табиати, ёшлиги, қизиқишлари, орзуларини ўрганиши унинг асарларидаги маҳорат сирлари ва бадиий эстетик принципларини кўрсатишида бир очқич вазифасини ўтайди. Шундан келиб чиқиб, ушбу тадқиқотнинг мақсади: ўзбек ва жаҳон адабиётшунослиги, хусусан, француз адабиётида яратилган адабий портретларни қиёсий-типологик жиҳатдан ўрганишидан иборат.*

***Калит сўзлар:** адабий портрет, портретнавислик қирралари, тарихий-биографик метод, бадиий образ, ижод лабораторияси, портрет қурилиши.*

Тарихий-биографик метод адабий танқидчиликнинг етакчи йўналиши бўлиб, у танқидчи зиммасига алоҳида олинган ҳолда ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўз даври ва муҳити билан уйғун ҳолда мукаммал ёритиш вазифасини қўяди. Жаҳон адабий танқидчилиги тарихида бу метод XIX асрнинг бошларидан эътиборан кенг тараққий эттирила бошланди. Тарихий-биографик метод борасида Ш.Сент-Бьёв, А.Веселовский, А.Моруа, М.Бахтин, М.Храпченко, Л.Тимофеев, В.Шкловский,

* Buhara Devlet Üniversitesi öğretim üyesi
Филология фанлари доктори, Бухоро давлат университети

И. Андронников сингари олимлар бой илмий-ижодий тажриба тўплаганлиги маълум.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида гарчанд 20-йиллардан бу методга эътибор бошланган эса-да, асосан 30-йиллардан бошлаб у ривожлана бошлади. Адабий портрет шу методда ёзилган илмий-биографик тадқиқотнинг кенг тарқалган жанридир.

“Инсоннинг инсон ҳақидаги маълумоти”- бу муваффақият билан топилган таърифда (А.А.Сидоров) - адабиёт ва санъатнинг ўзига хос тури сифатида портретдаги энг жиддий, мустаҳкам хусусият қайд этилади. Юқоридаги таърифни тўлиқ қабул қилган ҳолда, биз ҳам шу вақтнинг ўзида портретда шу шахс ҳақида хабар бериш, муаллифга маълум маълумотларни қайд этиш эмас, балки унинг образини яратиш бош мақсад эканлигини таъкидлашимиз керак. Портретга хос реал инсон шахсига бевосита мурожаат қилиш адабий портретни инсонни эстетик англашнинг шундай ўзига хос соҳасига айлантирадики, унда кўп тадқиқотчилар эътибор қаратган реалистик санъатнинг марказий муаммоси тўла ҳолда ўзини намоён этади.

Портретнавис аниқ инсон - ижодкор образини қайта яратади, унинг характерли қирраларини тўлиқ акс эттиришни ўзининг бош вазифаси деб ҳисоблайди. Бунинг учун бошқа ҳужжатли манбалар ва ўз хотирасидаги бойликлардан фойдаланади. Шунинг учун портрети тасвирланаётган қиёфани узоқ ўрганиш, умумлаштириш орқали аниқ шахсга тўлиқ тавсиф бериш зарурдир. Портрет инсонни тасвирлаш ва шу билан бирга унга баҳо беришдир. Аммо сўз орқали ифодаланган портретда танқидчи ижод ва биография далилларига бевосита мурожаат қилади, унга тўғридан-тўғри муаллиф тавсифини беради.

Адабий портретнинг муаллифи сифатида ёзувчининг, шу билан бирга тасвирий санъатдаги портрет яратувчининг асосий мақсади санъаткорнинг, ўзига хос ҳис этиш призмасидан ўтказилган алоҳида шахснинг дунёси, унинг ҳаёти, таржимаи ҳоли асосида бадиий, шу билан бирга илмий ва

бадий образ яратишдир. Портрет – бу доимо, юкоридаги таърифдан фойдаланиб айтсак, портретнавис тили билан айтилган “инсоннинг инсон ҳақидаги қиссаси”дир¹.

Портретнависнинг асосий мақсади “у ёки бу одамнинг образини абадийлаштириш”га ҳаракат қилиш ҳисобланади. Ўз вақтида Чернишевский инсоннинг “шаклланмаган” қиёфасидаги камчиликларни “тузатиш” учун мўлжалланган портретда санъатни кўр-кўрона субъектив тушунувчилар билан мунозара қилади: “Портрет ҳаётдаги тирик одамнинг қирралари бизни қониқтирмаганлиги учун ёзилмайди, балки уни кўришга муяссар бўлмаган одамларга у ҳақда бир қанча тушунча бериш, бизнинг кўз ўнгимиздан кетган ҳаётдаги одам ҳақидаги хотираларимиз билан ёрдам бериш учун ёзилади”². Шу билан бирга унинг ўзи инсонни англашнинг ўзига хос усули сифатида портретнинг ҳақиқий қимматини кўрсатиб беради.

Икки ўзаро боғланган, бадий ижоднинг турли соҳаларига тегишли бўлган жанрларда тирик натура аниқ - образли ҳис этишдан келиб чиқадиган, унинг бутун қиёфасини қайта яратишда умумийлик кўзга ташланади. Асосий ниятни амалга ошириш йўли адабий портрет муаллифида ва портрет яратувчи рассомда ҳар хил. Агар рассом бу мақсадга инсоннинг ташқи қиёфасини, унинг юзи, қомати, ҳаракатлари ва ҳ.к. бизнинг кўзимиз кўрадиган ҳамма нарсани қайта яратиш воситасида эришса, адабий портрет муаллифи эса унинг фикрлари, кечинмалари, ҳаракатлари, мулоҳазаларидан фойдаланади ва шу билан унинг образини яратиш учун қўшимча имкониятларга эга бўлади.

Портретнавис насрнавис ва рассомлар сингари ўйлаб чиқарилган образни эмас, балки реал инсон образини яратади ва ўзининг бош вазифаси унинг ўзига хосликларини ва характерли қирраларини тўлиқ шаклда акс эттириш деб ҳисоблайди. Бу мақсад учун бошқа хужжатли манбалар, ўз

¹ Кўчирма В.С.Бараховнинг Литературный портрет китобидан олинди. – М.: Наука, 1985. – 29 с.

² Чернишевский. Н.Г. Эстетика. 1978. М., С.100.

хотирасидаги бойликлардан фойдаланади. Шунинг учун тасвирий санъатда ҳам, адабиётда ҳам портретни тасвирланаётган қиёфани узок ўрганиш учун умумлаштириш сифатида, аниқ шахсга тўлиқ тавсиф бериш сифатида қабул қиламиз.

Адабий портрет – бу инсонни тасвирлаш ва шу билан бирга унга баҳо беришдир, аммо сўз орқали ифодаланган портретда санъаткор ижод ва биография далилларига бевосита мурожаат қилар экан, унга тўғридан- тўғри муаллиф тавсифини беради. Унинг шахсий “мен”и кўпинча, муаллиф тасвирланаётган замондошга суҳбатдош, фаолият кўрсатаётган шахс сифатида кўринадиган адабий портретларда айниқса, ёрқинлик ва аниқлик билан ҳис этилади. Академик Б.Назаров ҳам ўзбек адабиётшунослигидаги бу янги йўналиш ҳақида : “Ёзувчи ижодини унинг шахсияти билан чамбарчас боғланишда текшириш сўнгги йиллар адабий танқидчилик ва адабиётшунослигимизда кўзга ташланаётган ижобий тенденциялардан биридир. Санъаткорнинг ҳаёт йўли, табиати, ёшлиги, қизиқишлари, орзуларини ўрганиш унинг асарларидаги маҳорат сирлари ва бадиий эстетик принципларини кўрсатишда бир очқич вазифасини ўтайди”, -деб ёзган эди. Бу хусусиятлар адабиётшунос олим С.Мамажоновнинг “Ғайратий”га бағишланган адабий портретида яққол кўрилади. Унинг композицион хусусиятлари ҳам бошқа адабий портретлардан фарқ қилади. Мунаққид дебоча ўрнида хотиралар ва шоир билан суҳбатни келтиради. Портретда шоирнинг тўлиқ ижодий қиёфасини кўриш мумкин. Унинг жонли ва ҳаётий, ўзига хослигини таъминлаган омиллардан бири шоирнинг ўзи билан бевосита суҳбат, савол-жавобнинг асар моҳиятига едирилиб юборишидир. Шоирнинг ҳаёти, асарларининг таҳлили тадрижийлик асосида тадқиқ этилади, шунга боғлиқ ҳолда баъзи масалаларни аниқлаштириш учун мунаққид шоирнинг ўз иқдорларидан фойдаланади. Бу усул адабий портретнинг ўқимишли бўлишини ҳам таъминлаган. Адабий портретда ўша ёзилган даври мафкураси билан боғлиқ қусурлар бўлса-да, у шоирнинг ҳаёти ва ижодини, даврини, муҳитини ўрганишда аҳамиятга эга.

Инсоннинг қиёфасидаги аниқ ўзига хосликлар унинг ташқи кўриниши, жисмоний қиёфаси, биографиясидан маҳорат билан танлаб олинган чизиқлар ҳақида тасаввур беради, унинг ижоди ва жонли қиёфасини шахсан ҳис этишнинг натижаси ҳисобланган хулосалар ва кузатишлар адабий портретнинг қирраларини тўлиқ яратишга имкон беради. У ҳолатда ҳам ёки бошқа ҳолатда ҳам портретнавислар унинг яғоналигига хос бўлган характерли фаоллик кўрсатишни топадилар, унинг ҳаётий кайфияти, биографияси эпизодларида, турмушда, бошқа одамлар билан муносабатида, шу билан бирга ижодининг такрорланмаслиги, асарларининг тили, услуби, қурилиши ва ҳ.к.ларда ўзини кўрсатадилар.

Ижодкор шахси, унинг онги ва билими, характери ва укуви ижод жараёнининг барча кўринишларига, жумладан, асар мавзусини танлаш, асардаги воқеаларни талқин этиш, шунингдек, бадиий асар шаклига тааллуқли кўпгина белгиларни аниқлашда ўз таъсирини кўрсатади. Санъаткорнинг шахси, ижодкорнинг ўзи ким ва у қандай одам эканлиги масаласи адабиётшунос мутахассислар учун ҳам, адабиёт мухлислари учун ҳам ғоят қизиқарлидир. Зеро, бу шахсий ҳаётдаги тафсилотлар санъаткор ижодини чуқурроқ тушунишга имкон яратади.

Бу масалада турли вақтларда кўпгина мунозаралар бўлиб ўтган. Илм тарихида у қадар чуқур из қолдирмаган бир тоифа мутахассислар бизни фақат ёзувчининг ижодигина қизиқтиради, унинг шахси билан ишимиз йўқ деб даъво қилганлар¹. Шундай фикрнинг таъсири остида бўлса керак, 20-йилларда яратилган кўпчилик адабиёт дарсликлари ва мажмуаларида, шунингдек, илмий тадқиқотларда ёзувчининг шахсий ҳаёти, ўзи ҳақида гапирмаслик анъанага айланди, ёзувчи ижоди унинг ҳаётидан ажратилган ҳолда таҳлил қилинди.

Ёзувчи шахси, биографияси, ижтимоий келиб чиқишига ортиқча эътибор берувчи вульгар социологик назариялар ҳам мавжуд эди. Уларнинг талқинича, гўё инсоннинг ижтимоий шажараси унинг ижоди учун ҳал

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент. ҒАҲН .1973.8-бет.

килувчи аҳамиятга эга, санъаткор қайси ижтимоий гуруҳга мансуб оилада туғилиб, тарбияланган бўлса, шу гуруҳ тушунчаси унинг онги учун мангу бўлармиш. Кейинчалик бу икки назария ўзини оқлай олмагач, одилон ва холис қараш қарор топа борди. Унга кўра, ёзувчи шахсини тўла инкор қилиш ҳам, унга керагидан ортиқча баҳо бериб бориш ҳам хатоликка олиб келади. Аммо ижод жараёнида ёзувчи шахсининг роли барибир муҳим.

Биографик методнинг кўзга кўринган вакилларида бири Сент-Бьёв (1804-1869) ўзининг «Адабий портретлар», «Душанба кунларидаги суҳбатлар», «Пор-Рояль» номли асарларида ёзувчининг фақат ички дунёсинигина эмас, балки унинг уй-жой шароитига ҳам чуқурроқ киришга интилади. Унинг фикрича, ёзувчининг кундалик ҳаёти ва одатларига биринчи даражали аҳамият бериш лозим. Чунки ҳар қандай ёзувчи, бошқа оддий инсонлар каби, реал мавжудот бўлиб, унинг ижодида уни ўраб турган одамлар, уларнинг ҳаёти муҳим аҳамият касб этади. Маиший шароит, тасодифий учрашувлар, ўзгарувчи кайфиятлар, ниҳоят ёзувчи руҳининг хусусиятлари Сент-Бьёвнинг психологик-биографик портретларида у ёки бу ёзувчи ижодидаги адабий-бадиий асарларнинг ғоявий-бадиий ўзига хосликларини ташкил этувчи омиллар сифатида таҳлил этилади. Масалан, унинг «Дидро» адабий портретида файласуфнинг қиёфаси тўлиқ ва яхлит чизилади. Унинг ижоди, шахсий ҳаёти, хотинига муносабати, болалари, дугоналари ва ҳ.к.гача батафсил тасвирланади. Бу хусусият Дидронинг ўқувчи кўз олдидаги тасаввурини хиралаштирмайди, балки ёзувчининг шахсини чуқур билиш, ўрганишга имкон беради.

Шу жиҳатдан француз ёзувчиси ва файласуфи, танқидчи Андре Моруа яратган портретлар мукамаллигини алоҳида таъкидлашга тўғри келади. Унинг Стендалга бағишланган адабий портретида ёзувчининг «Қизил ва қора» асарининг ёзилиш сабаблари, адибнинг ички дунёси, туйғулари, асарни ёзишга туртки бўлган воқеа, ёзувчининг оиласидаги шароитини ҳам бирма-бир очиқ берадики, китобхон Стендаль ҳақида тўла маълумотга эга бўлади.

«Қизил ва қора» асарини ёзишга ундаган ҳодиса нима эди? Портрет тўғридан-тўғри асарнинг яратилишига сабаб бўлган воқеа билан бошланади. Бу ўринда матндаги нарратив (хабар коди)код асосий ролни ўйнайди. Мана шу икки далил орқали ёзувчи тафаккурининг шаклланиши, эҳтирослари китобхонга ижодкорнинг ҳаёт йўлидан, ўй-кечинмаларидан сабоқ беради.

Китобхон Моруанинг услубига хос портретларини ўқиганда борган сари қизиқувчанлиги ортиб бораётганлигини ҳис қилиб туради. Энг муҳими шундаки, Моруа ўз портретларининг бадиий салоҳиятини ошириш учун ёзувчи билан боғлиқ энг кичик нуқтадаги воқеа-ҳодиса, ички кечинмадан ҳам кўз юмиб ўтолмайди. Бундай услуб адабий портрет жанрининг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Ҳақиқатан ҳам адабий портретларни ёзувчи ижодхонасидан узоқдан туриб ёзиш мушкул. Замондош бўлмаган олиму ижодкорларнинг адабий портретларини яратиш мумкин, аммо бунда шартли манбаларга, хотираларга таянишга тўғри келади. Том маънодаги танқидий портрет ижодкор билан бир макону замонда, бир адабий муҳитда иншо этилиши мумкин. Адабий портрет муаллифи ёзувчининг ижодхонасига йўл топиб, унинг ишлаш манераси, усули, асар ёзиш жараёни турлича ҳаётий воқеалар ичидан фактлар топиб танлаб олиш йўли, ҳаётни кузатиш усули, иш шароити ва пайти, ишлаш жараёни ўзига хослигини ўрганиши лозим. Ёзувчи ижодхонасини текшириш унинг асарларининг яратилиш тарихи, иш услуби, ижод қонуниятларини аниқлаш, шунингдек, матн тадқиқотлари учун муҳим материаллар беради. Ёзувчининг асар тили ва бадиийлиги устида ишлаш, ҳаётий воқеалардан, тўпланган маълумотларнинг кераклигисини танлаб олиш, асарга бадиий тўқималар киритиш, асар композицияси ва сюжетини аниқлашида ўзигагина хос иш услуби бўлади. Бу ўзига хосликларини аниқлаш танқидчига ёзувчи ижодини тўғри, ҳаққоний баҳолаш, тадқиқ этиш имконини беради. Адабий портрет учун муҳим материал вазифасини ўтайди.

Шу боис ўзбек адабий портретларида ҳам бундай хусусиятнинг бўлиши улар учун фақат самара келтиради, холос. Масалан, Ғ.Ғулом ҳақида адабий портрет ёзганда унинг хотини Муҳаррам аяга илиқ муносабатини, эҳтиромини ўқиган ўқувчи кўз олдида Ғ.Ғулом буюк шоир, файласуф сифатида намоён бўлишдан ташқари қалби меҳрга тўлиқ инсонлиги, ички қиёфаси ёркинроқ очилади ва китобхоннинг янада ҳурматига кўпроқ сазовор бўлади. Шоирнинг Муҳаррам аяга меҳрибонлиги, қайси шаҳарга бормасин, унга деб бир саватда мева-шафтолими, анорми - эринмай кўтариб келиши каби деталлар ҳақида шоирнинг замондошлари хотираларида ёзганлар¹. Адабий портретларда ҳам мана шундай “майда-чуйдалар”нинг акс эттирилиши шоирнинг инсоний қиёфаси, чизиқларини батафсил тасвирлаш унга бутунлик бахш этади.

Ёки биз Ойбек билан Зарифахоним ўртасидаги буюк муҳаббат, ўзаро ҳурмат ҳақидаги лавҳаларни эндигина 90-йилларда ўқиш бахтига муяссар бўлдик. (“Ойбегим менинг”, “Ойбек ва Зарифа” асарлари мисолида). Бу асарларни ўқиган китобхон кўзи олдида Ойбек янада юксакликка кўтарилгандай бўлади. Шунинг учун ёзувчи ижодини унинг шахсидан ажратиб ўрганишга қаратилган йўналишлар ҳеч қачон ўзини оқламаган. Шу билан бирга баъзан шундай ҳолатлар ҳам бўладики, ёзувчининг ижоди эмас, фақат шахси муҳим деб қаралади.

“Ёзувчининг силуэтлари” туркумида яратилган ўша даврдаги мақолалардан бирида Мопассан замондош ёзувчиларнинг портретларини яратишда ўзининг ниятларини шундай тушунтиради: “Ҳозир репортажлар урфда ва энг аввало, санъаткорнинг шахсияти билан танишишдан олдин одамлар унинг қоматининг ўлчами, юзининг чизиқлари қандай, одатлари, майллари қандайлигини билишни истайдилар ва унинг ижодидан кўра биографияси билан кўпроқ қизиқадилар: мана шунинг учун мен бир қанча ёзувчиларнинг портретларини нари-бери чизишга уриндим ва уларнинг

¹ Саид Аҳмад. Назм чорраҳасида. Т.1975. 56-бет.

китобининг мазмуни ва усули ҳақида фақат йўл-йўлакай эслатиб ўтаман”¹. Аммо бу йўл ҳам ўзини оқламаган. Мопассаннинг кейинги ижоди буни яққол кўрсатади. Биринчи даражадаги санъаткор ва ажойиб инсон портретини яратган Мопассан Флобер ҳақидаги очеркида ўзининг ниятларини, айниқса, муваффақият билан мужассамлаштирди. У ўқувчи-публиканинг ва ўша давр танқидчиларининг кўзини очиб, Флобер - инсоннинг ҳақиқий қиёфасини кўрсатди ва уларни Флобер- ёзувчига яқинлаштирди. Эсдаликларнинг бир неча саҳифаларида бу улуғ санъаткорда “унинг бошланишидан то бизнинг давримизгача бутун дунё яшади” деб бизни ишонтиришни уйдалади, чунки “бу инсон ҳамма нарсани кўрди, ҳаммасини тушунди, ҳаммасини олдиндан ҳис этди, ҳаммасининг азобларини бошдан кечирди...”².

Мопассан Флобернинг образини кичик баёнчилик шаклида – адабий портретда мужассамлаштиришга муяссар бўлди, бунда бутун турли-туман таассуротларни бадий умумлаштиришни билганини ҳам таъкидлаб ўтиш керак, бошқача айтганда, ўзининг маҳорати билан ёзувчининг шахсияти ва ижодини синтезгача кўтарди.

Ўзбек танқидчилигида И.Султон, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, И. Ғафуров сингари мунаққидлар адабий портрет усталари сифатида машхур. М.Қўшжонов адабий портретларида бошқа жанрдаги асарларидаги каби бадий маҳорат масаласига кўпроқ эътибор қаратилади. У адабиётнинг муҳим назарий масалаларини аниқ ёзувчининг айрим асаридаги бадий маҳоратини текшириш нуқтаи назаридан талқин этади. Шарқ ва Ғарб адабиётларини қиёсан ўрганиш адабиётимизда анъана тусига кириб қолган бўлса-да, адабиётшунослигимиз ва танқидчилигимизда бу усул эндигина фаоллашмоқда.

XX асрнинг 70-80 йиллари ўзбек адабий танқидчилигини М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов ижодларисиз тасаввур қилиб бўлмагандек,

¹ Мопассан Ги де. Полн. собр. соч.: В 12 т. М.: 1958. т. 11. с. 133.

² Мопассан Ги де. Полн. собр. соч.: В 12 т. М.: 1958. т. 11. с. 384-385.

француз адабиёти ва танқидчилигига ҳам Андреа Моруа асарларисиз таҳлил этиб, ҳолисона баҳо бериш мушкул. А.Моруа кўпгина чет эл ижодкорлари каби ўз асарларидаги ғояни ёки ечимни «қоғозга» ўралган ҳолда китобхон эътиборига ҳавола этади. «Сир»ни очиш эса китобхондан теран тафаккур ва кўп изланишлар талаб қилади. А.Моруанинг адабий портретларидаги ёзувчи ижодига берилган баҳо, асар таҳлили ўқувчи фикрининг ўсишига, тезроқ «сир»ларнинг моҳиятини очишга ёрдам беради. Унинг «Адабий портретлар» китобида жаҳондаги машҳур ижодкорлардан кўпчилигининг адабий портретлари яратилган.

А.Моруа ўқувчининг асарга бўлган қизиқишини ошириш йўлидан боради. Моруа адабий портретларида ёзувчи ҳақидаги маълумотларни у яшаган давр инсонлари тилидан олиб ёзишга, хотиралардан фойдаланишга интилади. Бу асарнинг табиийлигини таъминлайди. Мунаққид «Энг буюк» деб номланган Л.Толстой фаолиятини ёритувчи адабий портретида асосий диққатини нима учун ёзувчини «Энг буюк» деб атаганига қаратади. Шекспир, Бальзак, Гомерларнинг буюклигига тан беради. Аммо Толстой булар орасида Энг буюги эканлигини қайта-қайта турли далиллар билан исботлашга ҳаракат қилади.

Моруанинг маҳорати шундаки, адабий портретларда у ёзувчиларнинг ўзлари яратган қаҳрамонларидан ўзларига «қарши» фойдаланади. Толстойнинг «Анна Каренина» ва «Уруш ва тинчлик» романлари қаҳрамонлари ўз яратувчиларини қайта кашф этадилар. Моруа асар қаҳрамонларида Толстойнинг характер хусусиятлари акс этганлигини изоҳлайди. Энг муҳими шундаки, Толстой ўзининг қаҳрамонлари сингари рус эртақларидан донишмандликни ўрганади, худди «Анна»даги Фёдор каби.

Мунаққид Толстойнинг Флобер сингари қаҳрамонларининг табиати, руҳи билан яшашига алоҳида изоҳ беради. Ҳатто адабий портретда Бальзак қаҳрамонларининг хусусиятларигача келтирилади. Ва Толстой қаҳрамонларининг ўхшаш ва фарқли томонлари билан солиштирилади.

Охир-оқибат Толстой романларининг эскирмаслиги, «Анна Каренина», «Уруш ва тинчлик» ҳеч қачон унутилмаслиги исботланади. Чунки Толстой бошқа ёзувчиларнинг асарларини ўқиб ўрганмаса ҳам уларнинг усулларини ўз асарларида қўллаган. Шундан ҳам Толстойнинг нодир истеъдод намунаси эканлигини сезиш мумкин. У доимо инсонлар орасидаги реал воқеликни аниқ, равшан ёритади. Ҳеч қандай сиёсат ва жамият сарқитига эътибор бермаган ҳолда ёзилган асар албатта, эскирмайди. Моруа Лев Толстой ижодидаги ана шу хусусиятни ёритар экан, шу билан бирга унинг характерини, уй-жой шароитини, оиласи ҳақидаги маълумотларни ҳам узукка кўз қўйгандек ярашиқли тарзда чизади. Моруадаги ана шу фазилат ўзбек танқидчилигидаги портретнависликда у қадар кўзга ташланмайди. Ўзбек мунаққидлари Шўро тузуми таъсирида ижодкорнинг шахсига эмас, кўпроқ ижодига баҳо беришга интиланларки, бу кемтикликка энди- энди барҳам берилмоқда.

Аслида ёзувчининг маиший ҳаёти ва кундалик одатларига биринчи даражали аҳамият бериш лозим. Чунки ҳар қандай ёзувчи, бошқа оддий инсонлар каби, реал мавжудот бўлиб, унинг ижодида уни ўраб турган одамлар, уларнинг ҳаёти ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маиший шароит, тасодифий учрашувлар, ўзгарувчи кайфиятлар, ниҳоят ёзувчи руҳининг хусусиятлари портретларда у ёки бу ёзувчи ижодидаги адабий-бадий асарларнинг ғоявий-бадий ўзига хосликларини ташкил этувчи омиллар сифатида таҳлил этилади. Шўро йилларида яратилган адабий портретларда фақат ёзувчининг ижодига хос жиҳатларга кўпроқ эътибор бериш, унинг инсоний фазилатлари, ҳаётидаги драматизм, оиласи, атрофидагилар билан муносабати каби масалаларга эътибор бермаслик кабилар уларнинг асосий нуқсонларидан бирига айланганлиги сир эмас. Ҳолбуки, юқорида эслатганимиз Сент-Бьёвнинг фикрича, ёзувчининг кундалик ҳаёти ва одатларига ҳам аҳамият бериш лозим: ”Мени ҳамиша мактублар, суҳбатлар, фикрлар, характерларнинг турли ҳолатлари, руҳияти, бир сўз билан

айтганда, машхур ёзувчилар таржимаи ҳолини ўрганиш ром этиб келди”¹. Ҳар қандай ёзувчи, бошқа оддий инсонлар каби, реал мавжудот бўлиб, ижодида уни ўраб турган одамлар, уларнинг ҳаёти, шу билан бирга ўзининг шахсий ҳаёти, руҳий кечинмалари муҳим аҳамият касб этади, шу билан бирга ёзувчи билан ўқувчини бир-бирига яқинлаштиришга хизмат қилади. Аммо бу хусусият фақат М.Қўшжонов ижодида эмас, балки бутун ўзбек адабий портретнавислигида умумий етишмовчилик эдики, юқорида айтилганидек, буни ўша давр мафкураси билан боғлиқ жиҳат деб қараш тўғри бўлади.

Академик М.Қўшжонов ижодида, айниқса, адабий портрет жанри етакчи ўринлардан бирини эгалласа-да, унинг портретнавислик маҳорати чуқур ўрганилмаган. М.Қўшжонов - ўзбек танқидчилигига Белинский услубини олиб кирган, бадиий асар таҳлили ва тадқиқида ўзига хос мактаб яратган йирик маҳоратшунос олимлардан. Шу боис унинг илмий-танқидий мероси маҳорат, шакл ва мазмун, услуб ва тил жиҳатидан йирик тадқиқотларга манба бўлиши мумкин. Мавзу тадқиқи талаби даражасида унинг портретнавислигига тўхталсак, чунки М.Қўшжонов ижодида бу жанрнинг етук намуналари яратилганки, уларни илмий-назарий нуқтаи назардан ўрганиш адабий портретнинг мукамал назариясини яратишда қўл келади.

Мунаққиднинг адабий портретлари бадиий ва илмий жиҳатдан ўзига хослик касб этган. У ҳар бир асар таҳлилида санъат мезонларига суянади ва адабий асардан теран ҳаётий мазмун билан бирга юксак бадиийликни ҳам талаб қилади. Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий, Ойбек ижодига оид портретларни кўздан кечирар эканмиз, танқидчининг бошқа жанрдаги тадқиқотларида етакчи бўлган - образларни адабиётшунослик йўли билан қайтадан яратиш усулига дуч келамиз. “Нафосат шайдоси”² портрети Ойбекнинг бир бутун қиёфасини яратиш йўлидаги изланишлардан биридир.

¹ Сент-Бьёв Шарль. Литературные портреты. Критические очерки. – М.: Худож. лит., 1970. – 313 с.

² Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Адабий портретлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. Биринчи жилд. – 123 б.

Ойбек ҳақида жуда “ кўп ва хўп” ёзилди, унинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб илмий тадқиқот, монография, илмий-биографик очерк, йирик асарлар яратилди. М.Қўшжонов асарининг улардан фарқли жиҳати шундаки, у Ойбек ҳаёти ва ижоди ҳақида умумлаштирувчи характердаги адабий портрет яратди. Аммо бунда кўпроқ ёзувчининг ижодий кифоаси ёрқин намоён бўладики, унинг шахсий ҳаёти, севгиси, орзу-армонлари, фарзандлари ва дўсту душманлари ҳақидаги асарлар яратилишига ҳали анча вақт бор эди.

Танқидчининг ҳар бир портрети ўқувчи диққатини тезда ўзига жалб этадиган даражада қизиқарли усулда бошланади. Адабий портретнинг биринчи жумласиданоқ ўқувчи эътиборини сирли тугунга ҳавола этади. Натижада, у биринчи жумладаги сирли тезис (код)га эргашиб, адабий портретни ўқиб қўйганини сезмай қолади. Масалан, Ҳ. Олимжон ҳақидаги портретда шоирнинг ўз сўзлари сарлавҳага олиб чиқилган: «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман!», Қудрат Ҳикмат ҳақидаги адабий портрет ҳам «Эшитинг, шеър ўқийман» деган шоирнинг ўз ибораси билан бошланади.

Тўғри, истъдод ўзининг яратувчилик, кашф этувчилик қудратини бирданига кўрсата қолмайди. Ҳатто, Белинский билан Добролюбов сингари машҳур танқидчилар ижоди ҳам бир текис ривожланиб, нуқул юксакликларга кўтарилиб борган, дея олмаймиз. Улар ўз истъдодларининг бошланғич даврида баъзан кучли, баркамол, баъзан ҳатто бир оз заиф мақолалар, тақризлар, кичик адабий портретлар ёзганлар. Фақат камолот босқичига кўтарилгандагина адабий-танқидий кашфиётлар яратганлар. Мунаққиднинг адабий портретларида ҳам гоҳида нимадир етишмай қолганини ёки ошиб кетаётганини сезиш мумкин. Баъзан танқидчи айрим мураккаб зиддиятли ҳодисаларнинг ичига кириш ўрнига уларни тавсифлаш билан чекланади. М.Қўшжоновнинг «Машҳур ҳикоянавис» деб номланиб Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий мероси таҳлил этилган адабий портретини ўқир эканмиз, мазмунан баркамол, етук асарларда, ҳатто қисса ва романлари таҳлилида ҳам баёнчилик белгилари, шарҳлаш аломатлари кўринади.

Турли халқлар адабиёти тарихининг ривожланишида шундай даврлар бўлганки, замондошларнинг жонли образига аниқ ва ўткирлик билан эҳтиёж сезилганлигини рус адабиётидан ҳам, чет эл адабиётидан ишончли далиллар орқали кўрсатиш мумкин. “Современник “журналида “Овчининг кундалик дафтарида” биринчи очерклар пайдо бўлиши билан Гоголь 1847 йил сентябрда Анненковга ёзади: “Менга яна ёш Тургеневнинг портретини тасвирлаб беринг, мен унинг инсонийлиги, ёзувчилиги ҳақида тушунча олай ва қисман уни биламан : келажакда катта фаолиятни ваъда этадиган ва унда ибратли талант борлигини ўқидим, бу ҳақда сиз билан қанча баҳслашим мумкин”¹. Тургеневнинг жонли шахси “инсон ҳақидаги тушунча” Гоголнинг нуқтаи назаридан қараганда ёш ёзувчининг ижодини тадқиқ этишда, талантининг майдонини аниқ ажратишда, уни такрорланмас бутун, алоҳида олинган шахсият сифатида англашга ёрдам беради.

Мопассан ҳам Флобернинг ҳаётий ишончли портретини яратиш заруриятида буни ҳис этган, ўтган юз йилликнинг охирида ўқувчи оммага ва ўқувчиларига ўзининг қалами билан қизғин севадигани ёзувчини кўрсатишга ҳаракат қилди. “Журналистлар унинг шахсини билишмайди, - ҳаммага мумкин, аниқ бўлган афсоналар ва тўқималарда Флобернинг номи ҳақиқий қиёфасидан узоқлигидан ташвишланади ва қизғин қайғуради.

Хулоса қилиб айтганда, адабий портрет ўзига хос хусусияти билан бутунлай инсонга мўлжалланган, унда нафақат тасвир объекти инсон, балки субъект, унинг ижодкори, яратувчиси, санъаткор сифатида қатнашиб, санъат ва адабиётда алоҳида ўрин эгаллайди. Бу муносабат, энг аввало, санъаткор портрет яратишга киришар экан, тасвирланаётган шахсни энг кўп нима ҳаяжонга солиши, у ҳақда нималар билиши, бошқа одам ҳақида энг муҳимини айтиш, сўзлаб беришни кўзда тутишида кўринади. Шу нуқтаи назардан жаҳон портретнавислигини ўзбек мунаққидлари яратган адабий портретлар билан қиёсий-типологик жиҳатдан тадқиқ этиш

¹ Гоголь Н.В. Полн.соб.соч.М.: 1952.с.385.

портретнависликдаги ўзига хос тамойилларни очишда муҳим аҳамият касб этади.